

خاوران نامه ابن حسام،
جبرئیل عروج حضرت علی
(ع) را خبر می دهد، هـ. ق.
۱۴۷۶ / ۸۸۱ م، اثر فرهاد

بررسی تطبیقی مکتب ترکمن و مکتب هرات با تأکید بر خصوصیات صوری آن ها

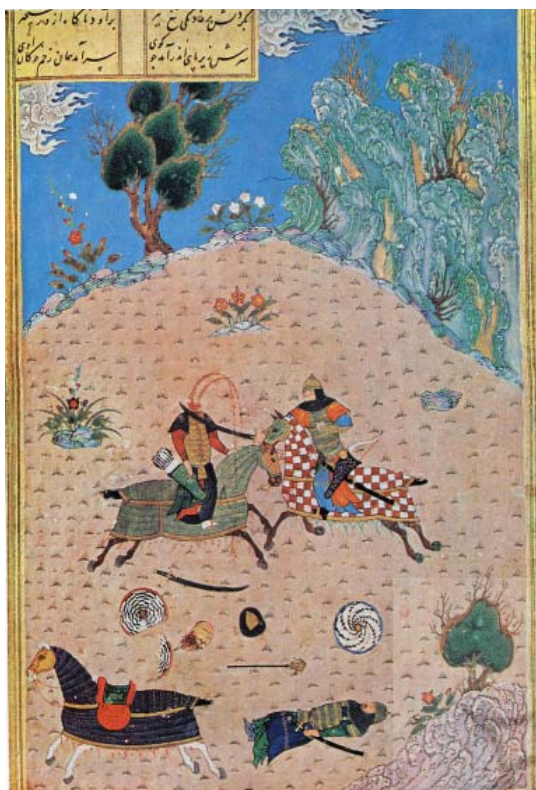
جمال الدین توماج نیا *

چکیده

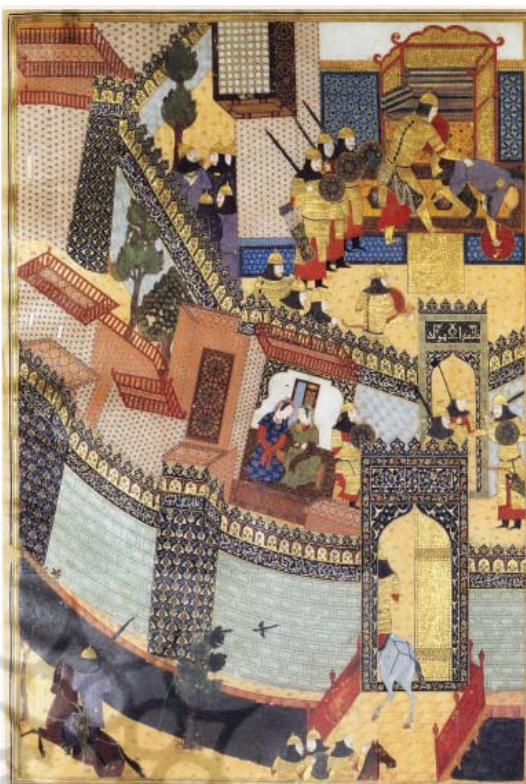
در این جستار بر آنیم تا با معرفی مکتب التقاطی ترکمنان و مقایسه ویژگی های صوری آن با مکتب شکوهمند هرات تأثیراتی را که این مکاتب برهم گذارده اند مورد مطالعه قرار داده و در پی پاسخ به این پرسشیم که چرا با وجود برخی واقعیات مکتب ترکمنان در دوره زمانی مورد بحث همچون مکتب هرات مطرح نشد و همچنان، شرق، یعنی، هرات مرکز نقاشی این دوره چند ساله حکومت ترکمنان بوده است. در این رهگذر و در پایان این جستار پس از بررسی های به عمل آمده دلایلی چند مورد توجه قرار خواهد گرفت. در اینجا لازم می دانم از راهنمائی های استاد محترم آقای دکتر آیت اللهی تشکر و قدردانی نمایم.

واژگان کلیدی

مکتب ترکمنان، ترکمانان، مکتب هرات، نگارگری ایرانی

تصویر ۲- شاهنامه محمد جوکی، گستهتم سر فرشیدورد را
از تن جدا می کند ، هرات حدود ۸۴۴

تصویر ۱-نگاره ای از شاهنامه بایسنغری، ۸۳۳/ ۱۴۳۰،
کشتن اسفندیار ارجارسپ را در رویین دژ

مقدمه

با مرگ شاهرخ در سال ۵۸۵۰ ق. (۱۴۴۷ م) جهان
ایرانی دو پاره شد :

غرب ایران و عراق به مرکزیت تبریز قلمرو
دودمان های موسوم به ترکمن ، قراقویونلوها و آق
قوبونلوها ، که نقطه اوج آن ها سلطنت اوزون حسن
بود ، شرق که شامل خراسان و ماوراءالنهر می شد
تحت استیلای مستقیم مغولان باقی ماند. محققان
مرکز واقعی این دوره را هرات می دانند که تحت
حکومت سلطان حسین بایقرا (۹۰۶-۸۶۲/۱۵۰۶-۱۴۷۰) به
توسعه هنری ، اقتصادی و فرهنگی این شهر به اوج
خود رسید . (کنبای ، ۱۳۷۸ ، ۷۴)

به هر حال وجود دو سبک نقاشی در این دوره
تشخیص داده شده است ، سبک پالایش یافته هرات
و سبک خام دستانه هر چند اصیل تری که ترکمنی
نام گرفته است . گر چه این تمایزها واقعی است
اما به نظر می رسد به نظر اولک گرابر ربط دادن
آن ها به محل هایی دقیق یا حتی محیط های
اجتماعی و قومی قابل تشخیص دشوار است .
(گرابر، ۱۳۸۳ ، ۱۲۰) شاید منطقی تر و محتاطانه تر

آن باشد که تاریخ نقاشی در این دوران را نه به
صورت تاریخ خطی سبک های مستقل بلکه به شکل
تاریخ چندین شیوه موازی هم زمان ببینیم که انگیزه
هایشان متکی بر انتخاب هایی بوده که هنوز قادر به
درک آن ها نیستیم . (گرابر ، ۱۳۸۳ ، ۳۴)

با این مقدمه ابتدا به بررسی مختصر دوره
حکومت ترکمن ها می پردازیم سپس به مکتب
هرات که در این دوره در اوج خود بوده خواهیم
پرداخت.

۱- مکتب ترکمنان:

۱-۱- اوضاع سیاسی و اجتماعی

پس از مرگ شاهرخ ، میان بازماندگانش جنگ
خانمان براندازی بر سر تصاحب قدرت آغاز شد.
الغ بیگ حاکم خود مختار سمرقند بر هرات مسلط
شد و هنرمندان آن جا را به سوی سمرقند گسیل
داشت ، هنوز دو سال از استیلای پرتشنگ وی بر
سرزمین های تحت سلطه تیمور نگذشته بود که الغ
بیگ توسط پسرش عبداللطیف خلع ید شد ، در سال
۱۴۴۸ / ۸۵۲ الغ بیگ اعدام و دوران آشفته دیگری
آغاز شد.

خراسان و ولایات نواحی خزر حکم می راندند. نواحی مختلف ایران مدتی در دست تیموریان و زمانی دیگر در اختیار ترکمنان بود و هنرمندان با توجه به حمایتی که از آنان می شد، زمانی در این دربار و زمانی در دیگری به فعالیت مشغول می شدند.

در قرن نهم هجری (چهاردهم میلادی) دو گروه از قبایل ترکمن به شیوه زندگی و سیستم ایلی زمان های بسیار قدیم آسیای مرکزی در سرزمین مابین سرزمین تیموریان و عثمانی ها یعنی بین شام و موصل زندگی می کردند. آن ها تیول داران اویس جلایری بودند. (۷۶ - ۷۷ / ۷۴۲ - ۷۱ / ۱۳۴۱) که مرکزش در بغداد بود. زمانی به اندازه کمی بیش از یک نسل ترکمن های قراقویونلو جانشین خادوندان جلایری خود شدند و شاه محمد پسر قرایوسف در بغداد از (۳۷ - ۳۳ / ۸۱۴ - ۱۴۱۱) حکومت کرد.

برادر جوان ترش، جهان شاه، پیش از آن که جانشین او شود و پایتخت را به تبریز ببرد در این شهر فرمانروایی می کرد. (بینیون، ۱۳۷۶، ۱۰۲)

در سال ۸۵۴ / ۱۴۵۰ عبداللطیف نیز کشته شد و کیان تیموریان، به مدت کوتاهی، به یکی از نوادگان شاهرخ به نام ابوسعید و سپس به یکی دیگر از نواده های تیمور، مهران شاه، سپرده شد. بیشتر اوقات سلطنت هیجده ساله ابوسعید صرف حفظ انسجام سرزمین های آباء و اجدادی شد.

ابوسعید مدت هشت سال تلاش کرد تا استیلای خود را بر هرات حفظ کند. بر ترکستان و خراسان تسلط داشت ولی نفوذش بر مازندران و سیستان چندان مسجل نبود. اقوام قراقویونلو بر جنوب و غرب ایران تسلط داشتند. (حسن زاده، ۱۳۷۹، ۴۵) با وجود تلاش های موفقیت آمیزی که شاهرخ در جهت یکپارچگی و انسجام ایران به عمل آورده بود بعد از مرگش امپراطوری ایران دچار تجزیه شد: اولاد و اعقاب متعدد تیمور به نبردهای پیاپی با یکدیگر برخاستند و به سبب اختلاف میان آنان قدرت های دیگر توانستند به جولان برخیزند، این قدرت ها نخست ترکمنان « قراقویونلو و آق قویونلو» بودند (نامشان از نشانه های جنگی شان گرفته شده است). «آق قویونلوها» از پایتخت خود در تبریز تقریباً بر تمامی نواحی ایران به جز

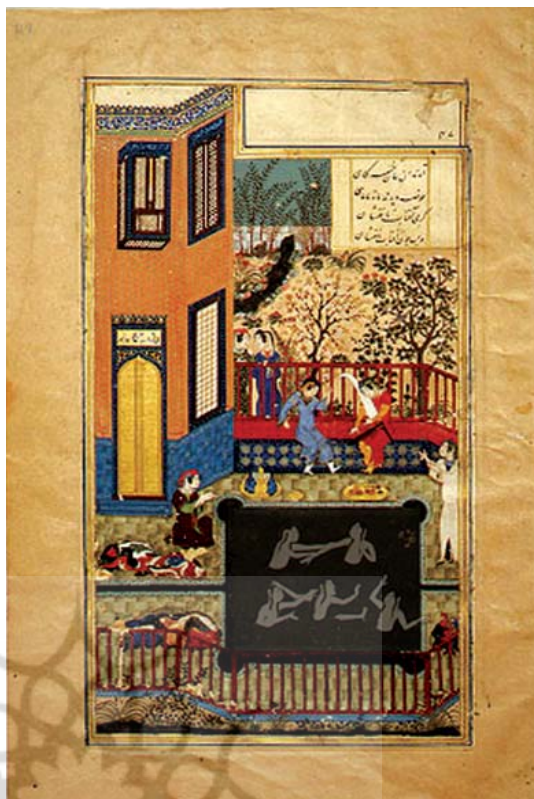
تصویر ۴- برگی از دیوان اشعار، مکتب ترکمنان، شیروان، ۸۷۲ / ۱۴۶۷، ۱۲۶ × ۲۲۹ م م

تصویر ۲- همای و همایون، خمسه جمالی، مکتب ترکمنان، بغداد، ۸۷۰ / ۱۴۶۵، ۲۶۰ × ۳۳۰ م م

تصویر ۶- صفحه ای از شاهنامه فردوسی، مکتب هرات،
۱۴۵۰/۸۵۴، مجموعه گریگور میناسیان، خواب رستم

تصویر ۵- برگگی از خمسه نظامی ۱۴۳۰/۸۳۴، موزه
متروپولیتن، مجموعه کوچران

لازم را برای هم بسته و یکپارچه کردن نگاره های متعلق به سال های ۸۵۳ / ۱۴۴۹ فراهم آورد. زمان حکومتش در شیراز از اوامر پدر سرپیچی کرد و در سال ۸۶۴ / ۱۴۵۹ حکومت بغداد را به دست آورد. نگاره های متعلق به زمان حکومتش در بغداد حد فاصلی است میان هرات در دوره بایسنغر میرزا و محمد جوکی (شاهنامه بایسنغری و شاهنامه محمد جوکی) (تصاویر ۱ و ۲) و شیوه متأخر هنرمندان سلطان حسین بایقرا. خمسه جمالی (تصویر ۳)، متعلق به سال ۸۶۹ / ۱۴۶۴ بغداد، پیوند عمیقی با نقاشی های هرات دارد، به ویژه از نظر تناسب اندام ها، اجزاء منظره مانند درختان پرشکوفه روی زمینه طلایی و اجرای دقیق اجزای تصویر، ولی حالت اندام ها و آرایش صفحه پیش در آمدی است بر مکتب نگارگری دربار سلطان حسین بایقرا. (کنبای، ۱۳۷۸، ۷۴)

یک کتاب خطی مهم قرن نهم هجری (پانزدهم میلادی) غرب ایران، که در برلینگتن هاوس به نمایش درآمد، نسخه خمسه نظامی است. این نسخه گویا زمانی تاریخ ۸۶۸ / ۱۴۶۳ را در برداشته که امروز با کل کتاب مفقود شده است. اندازه طراحی ها، نسبتاً

۱-۲- آثار مشهور این دوره

از زمان مرگ شاهرخ در ۸۵۰ / ۱۴۴۷ تا به قدرت رسیدن آخرین فرمانروایی تیموری، سلطان حسین بایقرا، در ۸۷۴ / ۱۴۶۹، هیچ مرقعی را نمی توان قاطعانه منتسب به دربار سلطان تیموری دانست. ظاهراً دربار حکمرانان ترکمن در تبریز، شیراز و بغداد، میان سال های ۶۳-۸۵۳ / ۵۸ - ۱۴۴۹ به نسبت، فضای مناسب تری برای فعالیت هنرمندان بود، تا دربار متشنج تیموریان در هرات. افزون بر این در سال ۸۵۴ / ۱۴۵۰، جهان شاه، دامنه فرمانروایی خود را وسعت بخشید و علاوه بر استیلا بر آذربایجان، بخش هایی از غرب کشور، هنرمندان شهرهایی نظیر شیراز، تبریز، اصفهان و یزد زیر نفوذ اقتدار حاکمان ترکمن قرار گرفتند. شاید به لحاظ این که جهان شاه، اغلب درگیر مسایل سیاسی - نظامی بود وحدتی از نظر شیوه و بیان حاصل نیامد. مواردی نظیر خمسه نظامی، به شیوه نگارگران دوره ابراهیم سلطان در شیراز و برخی نگاره ها به شیوه مکتب هرات (دوره بایسنغر میرزا) در این دوره، قابل تأمل است. پسر متمرده جهان شاه، پیربداغ، فضا و شرایط

نیز نسخه ای از خمسه نظامی موجود است که احتمالاً به ربع سوم قرن (نهم هجری پانزدهم میلادی) تعلق دارد و با احتمالاتی چند می توان به غرب ایران منسوب داشت. در این نسخه، رنگ های قوی و چهره ها به ویژه چشم ها با دقت زیاد و پرحالت (شیوه ای کلاً بیگانه با سبک رایج ایرانی) ترسیم شده اند. در انواع چهره ها خصوصیات اروپایی مشهود است دو برگ پراکنده که اصلاً داخل نسخه شماره ۶۹ یافت شده، نقاشی های بسیار قوی هستند که باز احتمالاً به غرب ایران و دوره اوزون حسن تعلق دارند. یکی از این دو برگ، رستم را در منظره ای بسیار زیبا، خوابیده نشان می دهد، در حالی که اسبش، رخس، با شیرینی در حال جنگ است. در این منظره پر از گل و گیاه، حالت رؤیایی شگفت انگیزی موج می زند. (تصویر ۶)

با وجود واقعیات بالا، مرکز عمده نقاشی همچنان در شرق یعنی در هرات بود (بینیون، ۱۳۷۶، ۱۳۴)، علت این امر را می توان در پراکندگی موجود در این شیوه جست و جو نمود. این مکتب آن گونه که مکتب هرات، دارای وحدت و روش خاص با ترکیب بندی های منسجم بوده دارای وحدت و انسجام خاص نبوده است.

متأسفانه جاه طلبی های پیربداغ موجب مرگ زودرس وی شد. در سال ۱۳۶۷ / ۷۶۹ مجدداً بر علیه پدرش، جهان شاه، طغیان کرد و این بار نیروهای پدر بغداد را اشغال کردند و او را کشتند. دو سال پس از این واقعه جهان شاه نیز به دست رقیبش اوزون حسن به هلاکت رسید و ترکمنان آق قویونلو جایگزین ترکمنان قراقویونلو شدند. اگرچه اسناد مکتوب حکایت از نقاشی های دیواری در کاخ اوزون حسن، در پایتخت تبریز دارد، ولی تنها دیوان مصور موجود کتابی است که پسرش خلیل فرمان انجامش را صادر و به وی اهدا کرده است. با وجود این، دیوان های معتبر دیگری، در زمان سلطنت اوزون حسن، ۸۲-۷۷/۸۷۱-۱۴۶۶ توسط حامیان غیردرباری کتابت شده است. یک نمونه از آن ها دیوان اشعاری است که در سال ۸۷۲ / ۱۴۶۷ توسط کاتب شریف الدین حسین در شیروان کتابت شده است. (تصویر ۴) فاروق یاسر، حاکم شیروان، که سلطنت ترکمنان را به رسمیت شناخت، احتمالاً دیوان را سفارش داده است، ولی صرف نظر از این شیروان که خود مرکز تجاری معتبری نزدیک دریای خزر بود، کانونی برای تجمع

تصویر ۷- رسیدن فریبرز به نزد کیخسرو، شاهنامه سربزرگ، مکتب ترکمنان، گیلان، ۸۹۹ هجری، ۱۶۲ × ۲۴۴ م

بزرگ و رنگ های درخشان آن بسیار زیبا ولی تا حدی کمرنگ هستند. چون تصاویر سرآغاز، از کتاب حذف شده اند، احتمالاً به قرن (هشتم هجری، چهاردهم میلادی) تعلق دارند. طرز نمایش شاخص و برگ ها بسیار قابل توجه است. انواع غیرمعمول چهره ها، یادآور هنر خیلی پیشتر در غرب ایران است؛ ولی در همان حال برخی از تصاویر، سبکی را که در دوره سلطان محمد استقرار می یابد، از پیش نوید می دهند تصاویر کتاب، احتمالاً کار بیش از یک نقاش است. نسخه دیگری از خمسه نظامی وجود دارد که در سال ۸۸۶ / ۱۴۸۱ کتابت شده است. این نسخه وجوه تشابه زیادی با نسخه یاد شده در بالا دارد.

طراحی ها و رنگ آمیزی های هر دو نسخه خیلی شبیه است. نسخه سال ۸۸۶ / ۱۴۸۱ نیز احتمالاً از غرب ایران و شاید هم از شیراز باشد. در نسخ دیگر، به ویژه نسخه خمسه نظامی کوچران (Cochran collection) در موزه متروپولیتن نیویورک (تصویر ۵)، می توان رنگ های حتی درخشان تر ولی کم تر خوشایند را یافت.

در دوره سلطنت یعقوب بیگ (۸۹۵-۸۸۲/۱۴۸۹-۱۴۷۷) به تعالی رسید، در زمان به سلطنت رسیدن سلطان حسین بایقرا، در سال ۱۴۶۷/۸۷۲، نگارگری در هرات نیز دوره درخشانی را سپری کرد. (کتابی، ۱۳۷۸، ۷۴)

گفته می شود که بسیاری از نگاره های قرن پانزده میلادی در آلبوم های استانبول، امکان دارد که در ماوراء النهر و یا هرات در حدود اواسط قرن پانزدهم در مراکزی که فرهنگ ترک عامل و عنصر مهمی بوده به وجود آمده باشند.

اما با در نظر گرفتن تاریخ این نواحی و مشهور بودن آثار هرات زمان شاهرخ بهتر است که بگوییم در میان ترکمن های ایرانی شده به خصوص در زمان جهان شاه و سپس در شیوه ترکمانان در شیراز، این مکتب شکل مطلوب خود را یافت. کیفیت اغلب کتاب هایی که برای بازار تولید شده اند، قابل مقایسه با دیوان های درباری و اشرافی نیستند. با وجود این حجم آثار تولید شده در شیراز موجب انتشار سبک ویژه ترکمنان در ایران، ترکیه و هندوستان شد. از زمان اوزون حسن چند کتاب خطی داریم که نمونه نگاره های مورد پسند ترکمن ها را نشان می دهد. قدیمی ترین آن ها گلچینی است به تاریخ ۱۴۶۸ / ۸۷۳ که در «شروان یاشماخی» در قسمت غربی دریای مازندران نوشته شده و اکنون در موزه بریتانیا نگهداری می شود. سبک کار آن آرام تر از سبک کارهای اواسط این قرن در شیراز و هرات است ولی این کتاب حاوی یک کمپوزیسیون قابل ملاحظه است و آن مینیاتوری است که بغداد را در سیل نشان می دهد و نمای آن با ژرف نمایی ساده ولی ماهرانه ای کشیده شده است. (گری، ۱۳۵۵، ۱۴۴)

اوزون حسن پایتخت خود را به جای شیراز در تبریز قرار داد. تبریز نسبت به شیراز از سبک نسبتاً پیشرفته تری برخوردار بوده که می توان در تعدادی از طراحی های موجود در آلبوم موجود در استانبول که با نام سلطان محمد فاتح شروع شده است مشاهده کرد.

این آثار نشان می دهند که نفوذ مسلک التقاطی و نفوذ مسیحیت در شهر تبریز رواج داشته است نفوذ چینی در آن ها هم در سبک و هم در لباس ها مشاهده می شود که بیشتر مربوط به دوران مینگ هستند تا دوران یوان چرا که در دوره مینگ که جانشین دوره یوان مغول در چین شد

تصویر ۸- بالا : سیاه قلم، دیوان خنیاگر، میانه قرن پانزدهم م (نهم ه.ق)
پایین: سیاه قلم، رقصندگان، میانه قرن پانزدهم م (نهم ه.ق)

دیگر هنرمندان ترکمن به شمار می رفت. هر چند تنظیم اندام ها در دیوان اشعار شیروان بی شباهت به تنظیم اندام ها در نگاره های مکتب تیموری نیست، ولی تناسب آن ها، سرهای بزرگ روی گردن های باریک و اندام های ریزنقش، زمینه ساز نگارگری دوره ترکمنان در ربع آخر قرن نهم هجری (پانزدهم میلادی) است. در اواخر قرن نهم هجری با تولید انبوه کتاب های مصور که با نیت فروش در بازار آماده شده اند. (آژند، ۱۳۷۶، ۴۰) با رنگ آمیزی حیرت انگیز و بدعت در ترکیب بندی و افزودن عوامل متعارف و غیرمتعارف در کنار هم، بسیار جذابند. یکی از این موارد فاصله زمانی آشکاری است که آسمان نیلگون (شب) درون قصر شیرین در تضاد با فضای نورانی (روز) برون، قرار می گیرد.

زمانی که نگاره های مکتب ترکمنان در اواخر قرن نهم هجری، با مکتب نگارگری هرات مقایسه شود، مشخص می شود که نگاره های ترکمنان اغلب عاطفی و احساسی است. در حالی که نقاشی مکتب تیموری صرفاً منطقی و عقلایی است. (کتابی، ۱۳۷۸، ۷۶) همان گونه که مکتب نگارگری ترکمانان

تصویر ۹- جنگ حضرت علی «ع» با اژدها، خاوران نامه، ۸۱، ه.ق/ ۱۴۷۶ م، اثر فرهاد

«شاهنامه سربرزرگ» هر چند نگاره های خمسه از نظر اندازه و کیفیت با دیوان اشعاری که در شیروان کتابت شده است، قابل قیاس نیستند. ولی اندام ها و گردن های کشیده آن ها شبیه یکدیگرند. در مقایسه با نگاره های موجز مکتب هرات، این نگاره ها و دیگر نقاشی های خمسه، زمان اوزون حسن آق قویونلو بود که این هنوز دورگه برای یک دهه دیگر گسترش پیدا کرد.

به خصوص در میان نگاره های مرقع ها یک سری طراحی با ذوق فراوان که گاهی بدون رنگ و گاهی نیز سرشار از رنگ درخشان هستند مشاهده می شوند. در این ها عناصری مانند برگ و گل تزئینی بوده و گاه گاه به صورت طرح هایی پیچیده همانند حکاکی ها و مرصع کاری های فلزی که در اواخر قرن ششم هجری (دوازدهم میلادی) در خراسان معمول بود، ظاهر می شدند و حالا به صورتی پیشرفته درآمده و حیواناتی نظیر ماهی، پرنده، عنقا و اژدها را شامل می شوند.

در دوره های دیگر تصاویری از حیوانات را می بینیم که احتمالاً از خود حیوانات زنده کشیده شده اند، مانند یک جفت اسب، یا سرگوزن و حتی مناظر طبیعی که در آن ها خرس و خرگوش و حیوانات درنده فراوان هستند. شکل آدم هایی که در این گونه نگاره ها مشاهده می شود لباس نیمه اول قرن نهم هجری (پانزدهم میلادی) را به تن دارند و نسبت به تصاویر هرات کمی چاق و خپل و دارای حرکت آزادتر بوده و کمتر خشک هستند. چند ترکیب بندی کامل این طرحهای مقدماتی گویای احساس قرن هشتم هجری (چهاردهم میلادی) است

علیرغم عدم اعتماد تیموریان به آن ها از سال ۷۸۰ ه.ق (۱۳۷۸ م)، هدایایی بین آن ها مبادله شد (گری، ۱۳۸۴، ۹۰). یک یا دو قطعه از ظروف چینی سفید لاجوردی اوایل قرن پانزدهم میلادی / نهم هجری در آثار نگارگری این دوره عرضه شده اند و حتی مثناهای مستقیم از نقاشی های چین و گاهی هم اصیل توسط صنعتکاران و نه نقاشان مورد تأیید مورخین چین صورت گرفته است.

تبریز در واقع یکی از مراکز مهم داد و ستد خاورمیانه بود که از ۷۰۰ تا ۸۵۴ ه.ق (۱۳۰۰ تا ۱۴۵۰ م) یعنی مدت صد و پنجاه سال شاهد بزرگترین تأثیرات متقابل ایرانی چینی بوده است. (پاکباز، ۱۳۷۹، ۵۷)

یکی از نسخ مصور معتبر ترکمنان در اواخر قرن نهم هجری شاهنامه ای است که درسال ۱۴۹۳ / ۸۹۹ برای سلطان علی میرزا، یکی از خوانین گیلان، تهیه شده است. ۳۵۰ نگاره این شاهنامه در دو قالب تصویر شده است، که در یکی از آن ها سرها به طرز اغراق آمیزی بزرگ رقم زده شده اند. به همین لحاظ این شاهنامه با نام «شاهنامه سربرزرگ» شهرت یافته است. (تصویر ۷)

اگرچه درنگاره «رسیدن فریبرز به نزدکیخسرو» سرها چندان اغراق آمیز تصویر نشده اند ولی وجه متمایز دیگر این شاهنامه را آشکار می سازد: رنگ های روشن و درخشان، اندام فربه و بزرگ رویش منظم علف ها و بی توجهی نسبت به رابطه فضا و اشخاص؛ ولی، در مقایسه با دیگر سفارش های تجاری دوره ترکمنان، با دقت و سواس بسیاری نقاشی شده اند. (کنبای، ۱۳۷۸، ۷۷)

مرغوب ترین نسخ مصور سلاطین ترکمن نسخه ای مصور از خمسه نظامی است که حد فاصلی است میان نگاره های دوره تیموری و نقاشی های مکتب صفوی، در برگی از آن گفته شده است که کتاب ابتدا برای بابر بایسنغری (متوفی به سال ۱۴۵۶ / ۸۶۱) تهیه شده است سپس به دست خلیل از ترکمنان آق قویونلو افتاد که دستور داد برای پدرش اوزون حسن آن را کامل کنند.

پس از مرگ خلیل در ۱۴۷۷ / ۸۸۲، کتاب به برادرش یعقوب بیگ رسید. کتاب که تا این زمان هنوز ناتمام بود به دست سردودمان سلسله صفوی، شاه اسماعیل افتاد. نگاره های مربوط به دوره یعقوب بیگ پیوند مستحکم تری با نگاره های دیوان اشعاری که در شیروان کتابت شده دارد تا

تصویر ۱۱- دو برگ از نسخه ظفرنامه، (۸۴-۸۷۱ / ۷۰-۱۴۶۷)، دانشگاه جان هاپکینز

تصویر ۱۰- خسرو و شیرین، خمسه نظامی، مکتب ترکمنان تبریز، اواخر قرن نهم هجری / پانزدهم میلادی، ۱۹۰ × ۲۹۰

۴۴

آمده است. او نقاشی های دیواری و ختن را که مربوط به تائویسیم و بودیسم است توصیف می کند، و خود عمیقاً تحت تأثیر کمال نقاشی چینی قرار گرفته بود. (گری، ۱۳۸۴، ۹۱) به نظر می رسد که این نوع طراحی های آلبوم های استانبول تمایلی را در برتری مکتب خارجی نسبت به بومی آسیای مرکزی چه ترکی و چه مغولی نشان می دهند. ولی بایستی بگوییم حامیانی که این نقاشی ها برای آن ها اجرایی شده چه تیموری و چه ترکمنی از آسیای مرکزی بوده و هنوز زندگی قبیله ای داشته اند.

بسیاری از آن ها پایبند عقاید سعد و نحس و خرافی شرک آمیز گذشته بودند و به مقدار کمی نسبت به آداب و رسوم اسلامی اعتقاد داشته اند. بنابراین در فرهنگ آن ها، وحشی گری و درنده خوئی با ظرافت همراه بوده است به نظر می رسد که بهتر است اصطلاح مکتب ترکمن را برای این نوع بخصوص از نقاشی بکار ببریم و آنرا جزو سبک های متعدد موجود در سراسر غرب ایران در ۸۶۴ / ۱۴۵۳ یعنی هنگامی که شیراز را اشغال کردند به حساب نیاوریم. (گری، ۱۳۸۴، ۹۲)

حامیان هنر مکتب ترکمن را می توان در جدول ۱ مشاهده کرد. (آژند، ۱۳۸۱، ۴۱)

آثار اصلی بر جای مانده از مکتب ترکمن در جدول ۲ ذکر شده است. یکی از برجسته ترین آثار مربوط به مکتب ترکمنان « خاوران نامه ابن حسام » در سال ۸۸۱ / ۱۴۷۶ است که نگاره

ولی واقع گرایی قوی تر و مناظر تیموری آن ها تاریخ جدیدتری را تأیید می کند. تعداد بیشتری از تصاویر این مرقعات از نوع خارجی و بیگانه هستند. اینها طراحی های رنگ آمیزی شده کم رنگی می باشند که در آن ها مردان ریش دار بی تناسبی که لباس های ضخیم به تن داشته و زندگی ایلی و اسبهای لاغری دارند به چشم می خورد و یا دیوارهای هم رنگی هستند که در حال رقص، جنگ و یا دزدیدن اسب و یا نواختن عود و حمل بار مشاهده می شود. (تصویر ۸)

این پیکرها نزدیک به تصاویر شیطان های تائویستی می باشند که به طور یقین با سرزمین های واقع شده در بین ایران و چین ارتباط دارند. نوع لباس ها مغولی است و نه ترکستانی، ولی عناصر کاریکاتوری طراحی گواه بر این است که این ها بدون این که بخواهیم از ارتباطشان با دیگر شیوه ها سخن بگوییم در واقع، نمی توانند از زمره آثار آسیای مرکزی به حساب آیند. جزئیات نشان می دهد که آن ها مربوط به قبل از ۸۰۳ / ۱۴۰۰ نبوده و طراحی نیز گویای آنست که بعد از ۸۹۰ / ۱۴۸۵ می باشند بار دیگر وادار می شویم که این طراحی ها را به حوزه ای که با خاور دور و همچنین تیموریان در تماس بوده نسبت بدهیم.

تمام آنچه را غیاث الدین فرستاده بایسنغر در همراهی با سفیر شاهرخ در (۲۶ - ۸۲۲ / ۲۲-۱۴۱۹) در سفر چین دیده بود در کتاب تاریخ عبدالرزاق

سبزینه های قراردادی و هندسی و گیاهان ساده و افق صخره ای ، زمینه با رنگ سبز سیر همراه با توده ای از گیاه پردازی ها؛ رنگ زرد و یا سبز ملایم ، در مکتب ترکمن پس از سال ۱۴۹۹ / ۹۰۵ ترکیب بندی های نسبتاً بزرگ تر و سنجیده تر به کار رفت و منظره پردازی های متنوع و چند گونه وارد آن شد.

برتری منظره بر انسان از ویژگی های واپسین و پیشرفته ترین سبک نقاشی ترکمن در تبریز و در دوره یعقوب بیگ آق قویونلو است. (تصویر ۱۰)

۲- مکتب هرات

۲-۱- اوضاع سیاسی و اجتماعی

آنگونه که عنوان شد در این دوره ایران از نظر حکومتی به دو پاره تقسیم شد. و دو شیوه موازی هم در مکتب نگارگری ایران به رشد پرداختند. همانگونه که مکتب نگارگری ترکمنان در دوره سلطنت یعقوب بیگ به تعالی رسید، در زمان به سلطنت رسیدن سلطان حسین بایقرا در سال ۱۴۶۹/۸۷۴، نگارگری در هرات نیز دوره درخشانی را سپری کرد.

هرات همچنان پایتخت عمده تیموریان بود اما این شهر همانگونه که اشاره شد، قبل از به سلطنت رسیدن دو تن از شاهزادگان روشنفکر تیموری صحنه تاخت و تاز خاندان تیموری و ترکمن بوده است.

این شاهزادگان روشنفکر تیموری کسانی نبودند جز سلطان ابوسعید و سلطان حسین بایقرا. سلطان حسین، جانشین بدون چون و چرای ابوسعید، توانست با اعتماد به نفس، به مدت سی و شش سال بر سرزمین های ساحلی دریای خزر تا آمودریا سلطنت کند. (پوپ، ۱۳۷۹، ۵۵) با وجود تهدیدهای سیاسی و نظامی بسیار به حوزه نسبتاً محدود فرمانروایی او، سلطان حسین توانست حمایت مردم خراسان را با بهبود بخشیدن شرایط اقتصادی، رفاه اجتماعی و فراهم آوردن امنیت سفر و تجارت، جلب کند. فضای آرام و شرایط فرهنگی موجود در هرات سبب شد که سلطان حسین از حامیان پر و پا قرص هنر و ادب شود. با کمک وزیر با کفایتش، امیر علیشیر نوایی، زبان جغتایی (ترکی شرقی) را به مرحله ای از رشد ادبی رساند و از دو تن از بزرگ ترین شخصیت های فرهنگی ایران حمایت کرد: جامی شاعر و بهزاد نقاش. وقار و نفاست نگاره های این دوره مکتب هرات بازتابی

تصویر ۱۲- سفر کیخسرو، دیوان امیر خسرو دهلوی، مکتب هرات، اواخر سده نهم / پانزدهم.

های آن را نقاشی به نام فرهاد رقم زده است. در این نگاره ها اصول سبک ترکمن تثبیت شده است. (تصویر ۹)

گفتنی است که سبک نقاشی ترکمنان از حدود سال ۱۴۵۹ / ۸۶۴ به بعد به مدت نیم سده ادامه یافت.

در خلال این پنجاه سال تأثیرات مکتب هرات را از خود دور کرد و هر چه بیشتر ساده شد. با این که تأثیرات مکتب هرات در نیمه نخست سده نهم به تدریج از سبک ترکمنان رخت بر بست، اما هنرمندانی که در دهه ۱۴۵۵ / ۸۶۰ از هرات به شیراز کوچ کردند تا در کنار پیربداغ کار کنند، سنت مکتب هرات را تحت حمایت سلطان خلیل حفظ نمودند. (آژند، ۱۳۸۱، ۴۳)

۳-۱- ویژگی های مکتب ترکمنان

به طور کلی ویژگی های صوری مکتب ترکمنان به شرح زیر می باشد:

پیکره های فریه و خپل، سرهای بزرگ، شکل بندی ویژه ابرها، گل و بته و صخره ها و درختان، شیوه ای از طراحی که در آن به خط تأکید کمتری شده است، زمینه با رنگ بندی ملایم همراه با

از قانونمندی و خشکی نجات بخشید. (پوپ، ۱۳۷۹،
۷۹)

۲-۲ - آثار مشهور این دوره

اولک گرابر از آثار زیر به عنوان نسخه های
اصلی منسوب به هرات نیمه دوم قرن پانزدهم
میلادی یاد می کند :

۱- نسخه ای از ظفرنامه در دانشگاه جان هاپکینز با
متنی به تاریخ ۸-۱۴۶۷/۲-۸۷۱ (تصویر ۱۱)
۲- یک نسخه از منطق الطیر عطار ۸۹۰/ ۱۴۸۶/
(تصویر ۱۳)

۳- بوستان سعدی ۳-۸۹۲/ ۱۴۸۸ تعیین اصالت آثار
بهزاد با پنج نگاره از این نسخه صورت می گیرد.
(تصویر ۱۴، ۱۵)

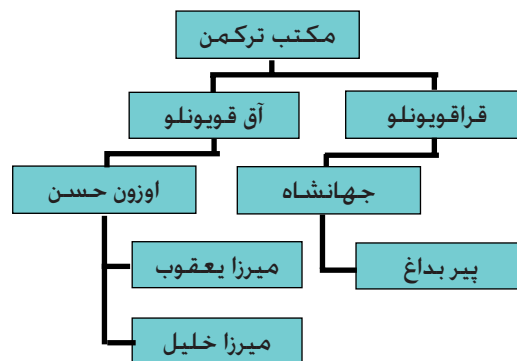
۴- یک نسخه از خمسه نظامی ۱-۹۰۰/ ۶-۱۴۹۵
(تصویر ۱۷)

۵- نسخه ای از خمسه میرعلیشیرنویسی ۱۹۰۰/ ۱۴۹۵
(تصویر ۱۶)

۶- نسخه ای از هشت بهشت امیر خسرو دهلوی
۲-۷/۹۰۱-۱۴۹۶ (تصویر ۱۲)

۳-۲- ویژگی های مکتب هرات

می توان ویژگی های صوری این دوره از

جدول ۱

از فضای آرام و متین دربار سلطان حسین است
(کتابی، ۱۳۷۸، ۷۷)

از مشهورترین و با نفوذترین نقاشان دربار
سلطان حسین، کمال الدین بهزاد هراتی است.

در شرایطی که مکتب نگارگری هرات در دوره
بایسنغر میرزا تلاش داشت با تنظیم عوامل هندسی

و ترکیب های عقلایی و اجرای بسیار ظریف، فضای
تصویر را تبیین کند، بهزاد در آثارش به عوامل

انسانی، رفتار طبیعی اندام ها و حالت افراد توجه
داشت. در حقیقت بهزاد هنر نگارگران درباری را

سال	نام اثر	نام کاتب و نگارگر	تعداد نگاره	جای نگهداری
۸۵۱	شاهنامه		۸۹	کتابخانه بریتانیا، لندن
۸۶۴	گلستان			کتابخانه بریتانیا، لندن
۸۶۷	خمسه امیر خسرو			توپقاپی سرای، استانبول
۸۶۹	خمسه جمالی			اینڈیا آفیس، لندن
۸۷۳	گلچین	شرف الدین حسین	۸	کتابخانه بریتانیا، لندن
۸۸۰	خمسه نظامی	سلطان		کتابخانه بریتانیا، لندن
۸۸۱	خاورنامه ابن حسام		۱۵۵	موزه هنرهای تزئینی، ایران
۸۸۱	خمسه نظامی	فرهاد		
۸۶۱ تا ۸۸۲	خمسه نظامی	فخرالدین احمد	۱۶	توپقاپی سرای، استانبول
۸۹۰	شاهنامه	مولانا اظهر- مولانا		
۸۹۸	منطق الطیر	انیسی	۷	کتابخانه بریتانیا، لندن Ms.Elliot، ۱۴۶
۸۹۹	شاهنامه (۲ جلد)			
		نعیم الدین سلطان حسین بن سلطانعلی اصلاشاه، کاتب	۱۰۹+۲۰۲	موزه هنر ترکی و اسلامی، استانبول

تصویر ۱۵- بوستان سعدی، بهزاد، گریز حضرت یوسف از زلیخا، ۱۴۸۸-۹ / ۸۹۳-۴

تصویر ۱۴- نگاره ای از نسخه بوستان سعدی، بهزاد، گدا بر در مسجد، هرات، ۱۴۸۸-۹ / ۸۹۳-۴

تصویر ۱۳- برگی از نسخه منطق الطیر عطار، منسوب به بهزاد، ۸۹۰ ه.ق / ۱۴۸۶ م

بهزاد بر خلاف نگارگران پیشین توجه خود را به جهان واقعی معطوف می کند. در اغلب نگاره های او با بخش بندی های فضا، کثرت اشیا و تنوع آدم های پر حرکت روبه رو می شویم. او در اغلب موارد، طرح آرایش پیکرها و یا ساختمان کلی ترکیب بندی را بر اساس دایره استوار کرده است. به طور کلی خصوصیات مکتب هرات را می توان به صورت فهرست وار بدین گونه شرح داد:

کاهش کاربرد رنگ های قرمز، کاربرد رنگ های مکمل به طریق علمی، ارایه رنگ های خاکستری متمایل به آبی، ارغوانی، سبز و صورتی لطیف با استفاده مؤثر از رنگ سیاه و سفید خالص، غلبه رنگ های آبی بر کل مجموعه، ترکیب بندی های استادانه، کوچک شدن اندازه پیکرها، پرهیز از شلوغی بیس از حد و تنظیم تحسین بر انگیز فضای اثر، نزدیکی ترکیب بندی به معماری و احساس تعادل بین متن و تصویر، ابتکاراتی در کاربرد سطوح متغیر و به کار رفتن خطوط وحدت بخش قطری، تنوع بیشتر در طراحی پیکره ها، حالت و حرکت ها، واقع گرایی در طراحی حیوانات، درختان و گاه گل ها تا حدی که از هدف تزئین جدا نگردد، چهره ها معمولاً بی حالت و ثابت بر قاعده خشک قدیمی، تعدد رنگ ها، انسجام و تناسب آن ها، کثرت استعمال رنگ طلایی، پوشاندن

نگارگری ایران را به صورت زیر ذکر کرد:

نگارگران هرات در روش مرسوم فضا سازی و صحنه پردازی، طراحی و ترکیب بندی پیکره ها، کار بست رنگ های پاک و درخشان، و استفاده از نقش های تزئینی متنوع، پیشرفت قابل ملاحظه ای کردند. (پاکبان، ۱۳۷۸، ۶۴۴)

ویژگی های تثبیت شده مکتب هرات در زمان سلطنت بایسنغرا می توانیم در شاهنامه بایسنغری مشاهده نماییم. (تصویر ۱۸ و ۱۹) از عناصر شاخص در ترکیب بندی های کاملاً متعادل شاهنامه بایسنغری: پیکره های بلند قامت و موقر با چهره های ریش دار، گلبوته های درشت و تک درختان سرسبز می باشد. گاه شالوده ترکیب بندی متشکل از عناصر افقی و مورب است.

در نگاره های این نسخه اجتناب از قرینه سازی وجود دارد. صحنه های شکار و رزم پر جنب و جوش اند، صحنه های ضیافت و بزم ساکن و آرام و در صحنه های درباری ظرافت در تزئینات را می توان مشاهده کرد. (پاکبان، ۱۳۷۹، ۵۹).

اما در دوره مقارن با دوره حکومت ترکمن ها در غرب ایران بهزاد در دربار سلطان حسین، جان تازه ای در شیوه هرات دمید. اوج نوآوری وی در نگاره های نسخه بوستان سعدی (۱۴۸۸-۹ / ۸۹۳-۴) و نسخه خمسه نظامی می باشد. (تصویر ۱۴، ۱۳، ۱۶ و ۱۷)

بررسی تطبیقی مکتب ترکمن
و مکتب هرات با تأکید بر
خصوصیات صوری آنها

تصویر ۱۷- خمسه نظامی، نبرد بهرام با ازدها، بهزاد هرات
سده، دهم هجری

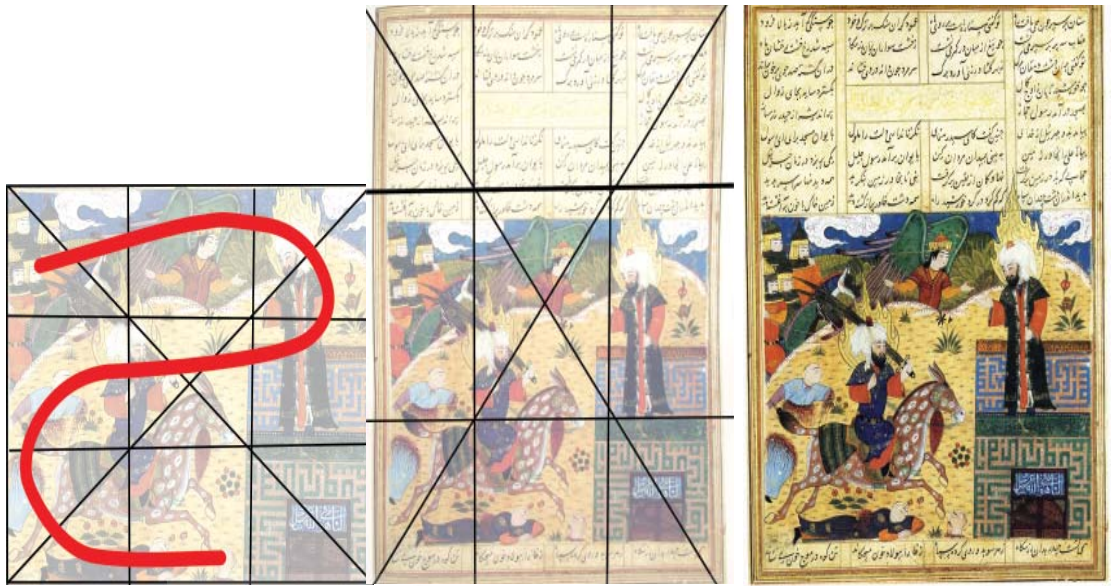
تصویر ۱۶- خمسه میرعلیشیر نوایی، شیخ عراقی هنگام جدا
شدن از دوست خود، منسوب به شاه مظفر، هرات، ۹۰۰،
ه.ق/ ۱۴۹۵م

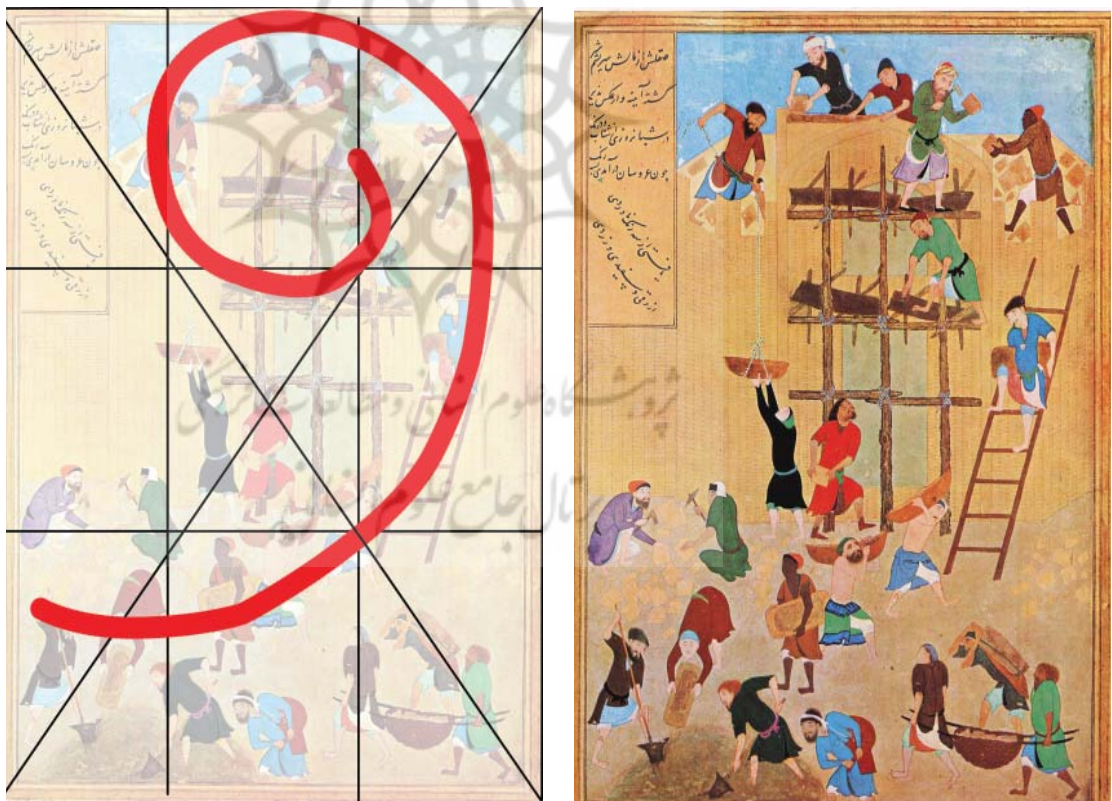
تصویر ۱۸- شاهنامه بایسنغری، گلنار واردشیر، هرات،
۵۸۳۳.ق/ ۱۴۳۰م

زمینه کار با گیاهان و به کارگیری بوته ها و رنگ سفید.
(پاکباز، ۱۳۷۹، ۶۱)

۳- مقایسه دو نگاره از مکتب ترکمنان و هرات
با نگاهی اجمالی بر دو نگاره از دو مکتب یاد
شده به مقایسه ای کوتاه بین دو مکتب می پردازیم
نگاره نخست مربوط به مکتب ترکمن ها از کتاب
خاورنامه می باشد همانطور که در تصویر ۱۹
مشاهده می شود این نگاره به عنوان بخشی از
صفحه درون متن جای گرفته است و کتیبه ها در
ترکیب خود نگاره نقشی ایفا نمی کنند. اما در نگاره
معروف "بنای قصر خورنق" کتیبه، خود جزیی
از نگاره محسوب می شود که قسمتی از فضا را
به خود اختصاص داده است. (تصویر ۲۰) از لحاظ
ترکیب کلی صفحه نگاره خاورنامه در مربع پایین
صفحه قرار گرفته است. اما کل صفحه کتاب در
نگاره کاخ خورنق بدان اختصاص یافته است و
مشاهده می شود که جمعیت اصلی کارگران در
مربع پایین ترکیب بندی قرار دارد. حرکت اصلی
ترکیب بندی ها که در تصاویر با خط قرمز مشخص
شده در نگاره خاورنامه S شکل است و در ترکیب

تصویر ۱۹- خاورنامه ابن حسام ، جبرئیل قدرت حضرت علی (ع) را به حضرت محمد (ص) نشان می دهد. بالا : تحلیل خطی ترکیب اثر (نگارندگان)

تصویر ۲۰ الف

تصویر ۲۰- ساختن کاخ خورنق ، خمسه نظامی ، بهزاد هرات

گرفته اند . در نگاره بنای قصر خورنق اندام ها متناسبند و از حالت و انعطاف منطقی برخوردار بوده کارهای روزمره کارگران در دنیای واقعی را به نمایش می گذارند.

کاخ خورنق به صورت حلزونی می باشد . در نگاره خاورنامه همانند دیگر نگاره های مکتب ترکمن تناسب میان سرها و اندام انسان ها رعایت نشده و سرهای بزرگ بر اندام ظریف قرار

ویژگی ها	مکتب ترکمن ها	مکتب هرات
کاربرد رنگ ها	استفاده از رنگ زرد و یا سبز ملایم زمینه با رنگ بندی ملایم همراه با سبزینه های قراردادی استفاده از رنگ های درخشان و جاندار رنگ های غنی و مهیج	کاهش کاربرد رنگ های قرمز کاربرد رنگ های مکمل علمی ارابه رنگ های خاکستری متمایل به آبی ؛ ارغوانی ، سبز و صورتی لطیف با استفاده مؤثر از رنگ سیاه و سفید خالص غلبه رنگ های آبی بر کل مجموعه
ترکیب بندی	عاطفی و احساسی خام دستانه اما اصیل شیوه ای از طراحی که در آن به خط تأکید کمتری شده است طراحی سنجیده که کل عناصر موجود در نقاشی را به صورت اجزایی از یک طرح کمابیش تزیینی در آورده است .	گاه شالوده ترکیب بندی متشکل از عناصر افقی و مورب است صرفاً منطقی و عقلایی ترکیب بندی های استادانه نزدیکی ترکیب بندی به معماری و احساس تعادل بین متن و تصویر به کار رفتن خطوط وحدت بخش قطری
پیکره ها	پیکره های فرجه و خپل سرهای بزرگ چهره های پرهیجان	پیکره های بلند قامت و موقر با چهره های ریش دار تنوع بیشتر در طراحی پیکره ها ، حالت و حرکت ها تنوع آدم های پرحرکت
تزیینات گیاهی، جانوری و منظره	نوک صخره های اسفنجی به شکل سر انسان و حیوان در آمده است منظره بر انسان برتری دارد فرشی از گل و گیاه در سراسر زمین شکل بندی ویژه ابرها ؛ گل و بته و صخره ها و درختان سبزینه های قراردادی و هندسی و گیاهان ساده و افق صخره یی	دافع گرایی در طراحی حیوانات ، درختان و گاه گل ها تا حدی که از هدف تزیین جدا نکرده کلبوته های درشت و تک درختان سرسبز

جدول ۳- مقایسه ویژگی های دو مکتب

نتیجه

بر اساس آنچه در این جستار عنوان شد و مقایسه ویژگی های دو مکتب ترکمنان و هرات که در جدول (۳) آمده می توان تا حدی تأثیر و تأثر این دو مکتب را مشاهده نمود و در این بین به تفاوت ها و شباهت هایی دست یافت .

الف (مکتب ترکمنان دوره ای پنجاه ساله را در غرب و مرکز ایران در بر گرفت .با وجود زندگی چادرنشینی و صحراگردی ، ترکمن ها تحت تأثیر فرهنگ شهری ایرانی قرار گرفتند و میراث دار هنر سلسله های آل جلایر و تیموریان در آذربایجان و فارس شدند و آن ها را برای بازنمایی شکوه سلطنت خود به کار بستند.

ب (مکتب ترکمن ها که در حقیقت ترکیبی از ویژگی های هنری شیراز و تبریز دوره جلایر و دوره پیشین مکتب هرات بود پس از گذشت یک دهه ویژگی خود را پیدا کرد و سیمای زمانه خویش را به خود گرفت .

ج (در قیاس با نگاره های مکتب ترکمنان در اواخر قرن نهم هجری، مکتب نگارگری هرات ، نگاره های ترکمنان اغلب عاطفی و احساسی است. در حالی که نقاشی مکتب تیموری صرفاً منطقی و عقلایی است.

د (با وجود حقایق ذکر شده ، مکتب هرات در این دوره پیشتاز نگارگری اصیل ایرانی بود ، چون وحدت و انسجامی را که این مکتب در دوره قبل و بعد از خود به دست آورده بود ، مکتب ترکمنان نتوانست به صورت قاعده مند و استوار بنیان نهد .

ه) گرچه مکتب التقاطی ترکمنان از لحاظ ترکیب و شکوهمندی فضا به جایگاه مکتب هرات نرسید اما نمی توان از تأثیرات آن بر مکاتب بعد از خود به خصوص دوره صفوی صرف نظر کرد، نمود این تأثیرات را می توان در طراحی صخره ها و ابرها و شیوه توصیف شاعرانه این مکتب که توسط سلطان محمد به نگارگری صفویان منتقل شد، مشاهده نمود.

منابع و مآخذ

- آژند، یعقوب، مکتب نگارگری ترکمان، هنرنامه، سال پنجم شماره ۱۷، زمستان ۱۳۸۱.
- آژند، یعقوب، تاریخ هنر ایران (۱۱)، چاپ اول، تهران، مولى، ۱۳۷۶.
- بیرشک، احمد، گاهنامه تطبیقی سه هزار ساله، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۲.
- پاکبان، روئین، دایره المعارف هنر، چاپ اول، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۷۸.
- پاکبان، روئین، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، چاپ اول، تهران، زرین و سیمین، ۱۳۷۹.
- پوپ، آرتور، مکتب هرات در آشنائی با مینیاتورهای ایران، ترجمه حسن نیر، تهران، ۱۳۷۴.
- ب. و، رابینسن، تاریخ هنر ایران (هنر نگارگری ایران)، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، تهران، مولى، ۱۳۷۶.
- بینیون، ل، ویلکینسون، ج، گری، بازیل، سیر نقاشی ایران، ترجمه محمد ایرانمنش، چاپ سوم، تهران، امیر کبیر ۱۳۷۶.
- حسن زاده، اسماعیل، حکومت ترکمانان قراقویونلو و آق قویونلو در ایران، سمت، ۱۳۷۹.
- خوسفی بیرجندی، ابن حسام، خاوران نامه، نگاره ها و تذهیب های فرهاد، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۱.
- ریشار، فرانسیس، جلوه های هنر پارسی (نسخه های نفیس ایرانی قرن ۶ تا ۱۱ ه.ق موجود در کتابخانه ملی فرانسه)، ترجمه ع. روح بخشیان، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی ۱۳۸۳.
- شراتو، امبراتو، گروه، ارنست، هنر ایلخانی و تیموری، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول تهران، مولى، ۱۳۷۷.
- کنبای، شیلار، نقاشی ایرانی، ترجمه مهدی حسینی، چاپ اول، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۷۸.
- گرابر، اولگ، مروری بر نگارگری ایران، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، چاپ اول، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۳.
- گری، بازیل، نگاهی به نگارگری در ایران، ترجمه فیروز شیروانلو، تهران، ۱۳۵۵.
- گری، بازیل، نقاشی ایرانی، ترجمه عربعلی شروه، دنیای نو، تهران ۱۳۸۴.
- محمد حسن، زکی، تاریخ نقاشی در ایران، ترجمه ابوالقاسم سحاب، چاپ اول، تهران، سحاب، ۱۳۷۵.